

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemonDerginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>**Araştırma Makalesi • Research Article****Erdelan Emirleri, Şiîlik ve Şeyhilik: Emanullah Han-i Sâni Örneği**

Shahab Vali*, İbrahim Tarduş**

Öz: İslam dininin iki ana mezhebinden biri olan İsnâaşeriyye-On İki İmamlı Şiîlik mezhebi Kürtlerin Müslümanlaşmasıyla birlikte, yani hicri birinci yüzyıldan itibaren bazı Kürt bölgelerinde yayılmaya ve kabul görmeye başladı. Kürt emirlikleri arasında bu mezhebin en çok kabul gördüğü emirlik, yedi yüz sene boyunca geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş olan Erdelan Emirliğidir. Tarihi kaynakların kaydettiği verilere dayanarak Erdelan emirlerinin birçoğunun bu mezhebi benimsediklerini söylemek mümkün görünmektedir. Her ne kadar Erdelan emirlerinin Şiîleşme tarihi hakkında kesin bilgi vermek mümkün olmasa da, son Erdelan emir/valisi olan Gulam Şah Han lakaplı Emanullah Han-i Sâni'nin Şiî olduğu ve Şiî olarak vefat ettiği ihtimali çok yüksektir. Makalenin amacı Erdelan emirleri ve onların inançlarını genel olarak değerlendirdikten sonra özellikle son emir Emanullah Han'ın Şiîliğini ve 19. yüzyıldan itibaren İran'da yaygınlaşan bâtini bir Şiî düşünce ekolü olan Şeyhiliğini incelemektir. Bunun için çalışmada Erdelan Emirliğinin tarihi genel olarak incelendikten sonra, emirlik yöneticilerinin bağlı oldukları inanç/mezhepler hakkında bilgi verilecektir. Son olarak emirliğin son valisi Emanullah Han-i Sâni'nin Şiîliği/Şeyhiliği, daha önce araştırma konusu olmayan ve Emanullah Han'ın Şi'a inancına dair sorularına cevaben Muhammed Kerim Han Kirmanî tarafından Farsça yazılan *Risale Der Cevab-i Gulam Şah Han Vali-yi Kurdistan*, *Risale Der Cevâb-i Emanullah Han Vali-yi Kurdistan* ve Arapça yazılan *Vesiyet el-Vâlî Fî Cevâb Emanullah Han Vâlî Kurdistan* adlı risaleler aracılığıyla incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kürt Emirliği, Erdelan, Şiîlik, Şeyhilik, Emanullah Han-i Sâni

Ardalan Emirs, Shiism and Shaykhism: Amanollah Khan-i Sâni's Example

Abstract: The Twelver Shiism, one of the two main branches of Islam, began to spread and gain acceptance in some Kurdish region with the Islamisation of Kurdish regions from first century of Islam. Among the Kurdish Emirates, one of the Emirates where Twelver Shiism was most widely accepted, was the Emirate of Ardalan, wich ruled over a large area for seven centuries. According the information provided by historical sources, it is possible to say that most of the great Ardalan emirs belonged to Twelver Shiism branche of Islam and adopted this belief. Although it is not possible to give precise information about the date of the Shiism of the Ardalan emirs, it is certain that the last Ardalan emir/governor, Amanollah Khan II, also known as Gholam Shah Khan, was a Shiite and probably died as a Shiite. The aim of this article is to analyse the beliefs of emirs of Ardalan emirate in general, and in particular the Shiism of their last emir, Amanollah Khan, and his belief in Shaykhism, an esoteric Shiite school of thought, that becamed widespread in Iran from 19th century. For this purpose, in our paper, after analysing the history oft he Ardalan Emirate in general, the different views on the beliefs/religion to which the rulers oft he emirate adhered will be examined and finally the Shiism/Shaykhism of the last governor oft he

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı. ORCID: 0000-0003-0580-1598, vali.shahab@gmail.com (Sorumlu yazar)

** Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı. ORCID: 0000-0002-8292-0921, ibrahimtardus1@gmail.com

Cite as/ Atıf: Vali, S. & Tarduş, İ. (2025). Erdelan emirleri, Şiîlik ve Şeyhilik: Emanullah Han-i Sâni örneği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 273-292. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1543159>

Received/Geliş: 3 Sep/Eylül 2024

Accepted/Kabul: 11 Dec/Aralık 2024

Published/Yayın: 30 Apr/Nisan 2025

emirate, Amanollah Khan II, will be examined, especially through sources like *Risale Der Cevab-i Gulam Şah Han Vali-yi Kurdistan*, *Risale Der Cevâb-i Emanullah Han Vali-yi Kurdistan* written in Persian and *Vesiyet el-Vâlî Fî Cevâb Emanullah Han Vâlî Kurdistan* written in Arabic by Muhammad Kerim Khan Kirmanî, that have not been the subject of research before.

Keywords: Kurdish Emirat, Ardalan, Shiism, Shaykhism, Amanollah Khan II.

Giriş

İslam tarihinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan hilafet tartışmalarıyla İslam'da ilk mezhep ayrışmaları da Sünni-Şîî olarak ortaya çıkmıştır. Mezhepsel ayrışma fetihler döneminde farklı coğrafyalarda da gerçekleşti. Müslümanların fethettiği topraklarda, yeni Müslüman olanlar da adı geçen iki mezhepten birini benimsediler. Sasani İmparatorluğunun (224/651) çöküşüyle İslam'a geçişleri hızlanan Kürtler de bu durumdan müstesna olmadı. Her ne kadar Kürtlerin çoğunluğu Sünni mezhebini benimsemiş olsa da bazı bölgelerde Şîîliği benimseyen Kürtler de vardı.

Kürtlerin İsnâaşeriyye Şîî mezhebiyle ilişkilerinin en eski örneği günümüzde İran'ın Kirmanşah bölgesinde yaşayan Zengene aşiretinin sözlü rivayetlerine dayanmaktadır. Zengenelere göre 61/680'de vuku bulan Kerbela olayından sonra, oraya giden ve şehitlerin cenazelerini defnedenler, Zengenelerin ataları olmuştur (Vali & Şaybak, 2023: 15). Bu dönemden sonra özellikle Şîîlerin Kutsal saydığı Kerbela ve Necef gibi şehirlere yakın olan bölgelerde yaşayan Kürtler arasında Şîî mezhebinin yayıldığını söylemek mümkündür. Bu konu özellikle Mendeli, Hanekin, Serpol Zuhab, Dinever, Nihavend ve Kirmanşah gibi Kürt şehirleri için geçerlidir. Nitekim Şîî hadis kitaplarında adı geçen şehirlere mensup olan birçok on iki imam sahabelerinden bahsedildiği görülmektedir (Azimi, 1395/2016: 150-156). Şîîlik adı geçen bölge ve şehirlerde yaşayan Kürtler arasında daha sonraki yüzyıllarda da varlığını sürdürmüştür. Örneğin İbn-i Battuta 8/14. yüzyılda Hille halkının Kürtler ve Ehl el-Cami'eteyn'den oluştuğunu ve hepsinin İsnâaşeri Şîî olduğunu kaydetmiştir (İbn-i Battuta, 1376/1997:). Hicri 9/15. yüzyılda Feyli ve Bahtiyari Kürtler kendini "Mehdi" ilan eden Şîî mutasavvıf Seyyid Muhammed Nurbahş (ö. 1464-1465) adına hutbe okutup sikke basmışlardı (Şüşterî, 1377/1998: 147). Nurbahş'ın önde gelen halifelerinden biri de Husameddin Ali Bidlisi (ö.1494-1495) idi (Bashir, 2003: 168). Hicri dokuzuncu yüzyılda Şîî mezhebinin adı geçen Kürt bölgelerinde baskın olduğunu ve Kürtler arasında Dinever'in Şeyh'ul-İslamı Mela Perişan gibi birçok Şîî âlim bulunduğunu söylemek mümkündür (Damegani, 1334/1916: 107). Bu da, mevzubahis bölgede Şîîlerin çoğunlukta olup onların bir Şeyh'ul-İslam'ının olduğunu gösterir. Lakin hicri 10. yüzyıla kadar, İran coğrafyasının genelinde olduğu gibi Kürtlerin çoğunluğu da Sünni idi.

İran'da 16. yüzyıldan itibaren Şah İsmail'in (ö. 1524) tahta geçip Safevi devletini kurmasıyla durum değişmiştir. Bu yeni devletin kurulması İran ve Kürt coğrafyasıyla sınırlı kalmayıp tüm İslam dünyasını etkilemiştir. Merkezi yeni bir devletin kurulması tüm güç dengelerini, özellikle Osmanlı Devleti bağlamında, değiştirmiştir. Bu denge değişikliklerinin en önemlilerinden biri mezhep konusunda yaşandı. Şah İsmail, Safevi devletini kurmakla birlikte Şîîliği devletin resmi mezhebi olarak ilan etti, böylece İran coğrafyasında Şîîleştirme politikası süreci başladı.

Her ne kadar 16. yüzyıl başlarında İran toplumunda bu sürecin gerçekleşmesini kolaylaştıracak bazı faktörlerden bahsedilse de (Lambton, 2006: 264) Safeviler için Şîîleştirme sürecini gerçekleştirmek kolay olmadı. Şah İsmail ve ondan sonra gelen şahlar bu amacı gerçekleştirmek için büyük çabalar sarfetmek zorunda kaldılar (Abisaab, 2004 : 8). Şah İsmail ve ondan sonraki şahların bu politikasından en çok etkilenenlerin Kürtler olduğunu söylemek mümkündür. Bir taraftan Çaldıran savaşından sonra yaşadıkları coğrafya Safevi-Osmanlı Devletleri arasında bölünen ve mevzubahis iki devletin çatışmalarının merkezi haline gelen Kürtler, diğer taraftan mezhep çatışmalarının merkezi halinde geldiler. İki devlet arasında yaşanan çatışmalarla Kürtlerin yaşadığı coğrafya birçok defa iki devlet arasında el değiştirdi.

Yaşadıkları coğrafya iki devletin sınırları üzerinde bulunan Sünni-Şîî ya da İslam dışı inançlara bağlı olan Kürtler ve onları yöneten Kürt emirlikler, Safevi döneminden başlayan daha sonra Afşar (1736-1796), Zend (1750-1794) ve Kaçar (1789-1925) dönemlerinde devam eden mevzubahis

çatışmalar boyunca siyasi, ekonomik ve mezhepsel faktörlerin etkisiyle farklı tavırlar almış, bazen İran bazen de Osmanlı saflarına geçmişlerdir.

Kürt emirliklerin en önemlilerinden biri Erdelan Emirliği olmuştur. Baba Erdelan (1169-1209) ile başlayan ve yedi yüzyıla yakın devam eden bu emirlik, son emir II. Emanullah Han'ın vefatıyla (1284/1867) son bulmuştur. Yedi asır boyunca iktidarda olan Erdelanlar İran-Osmanlı çatışmalarında farklı duruşlar sergilemiş, dönemlerinin şartlarına göre İran-Osmanlı karşısında farklı tavırlar almışlardır. Bu emirliğin tarihi ve bölgedeki siyasi-kültürel rolü birçok araştırmanın konusu olmuştur. Erdelan araştırmalarında en dikkat çekici konulardan biri Erdelan emirlerinin mezhebidir. Her ne kadar, mezhep unsuru Kürt emirliklerinin politikalarını etkileyen başat faktör olarak görünmese de söz konusu ilişkinin tavırlarda önemli bir rol oynadığı belirtilmelidir (Özcoşar, 2017: 12).

Erdelan Emirliği (1169-1867) ve Emirlerin Mezhepleri

Tahmini kuruluş tarihi 1169 (Açar, 2023: 139) olup, 1867 yılına kadar devam eden Erdelan Emirliği, yaklaşık yedi yüzyıl hüküm sürmüştür (Rich, 1836: 214). Emirliğin kurucularının nesebi hakkında bazı anlatılar mevcuttur. Bunların en yaygını, Şerefhan'ın da belirttiği Erdelanların kurucu atası Baba Erdelan'ın Diyarbakır ve Silvan bölgesini yöneten Mervanilerin soyundan olduğudur. Baba Erdelan bir süre Goran aşiretiyle birlikte yaşamış ve Cengiz Devleti'nin son zamanlarında Şehrezor bölgesini istila etmiş, oranın bağımsız yöneticisi olmuş, ondan sonra bölge onun çocukları tarafından yönetilmiştir (Şerefhan, 1971: 99-100). Ardalan'a göre Şerefhan'ın Baba Erdelan olarak bahsettiği kişi Prens Hüsrev'dir. Sonraki nesiller onu Baba Erdelan adıyla tanımıştır (Ardalan, 2011: 27). Kadı'ya göre Baba Erdelan'ın soyundan gelen Erdelanlar, Anadolu ve İran'da valilik ve beylerbeyliği yapmış, sonra Pelengan mıntıkasına gelerek Goranlar arasında yaşamıştır. Timurlenk, Şehrezor bölgesini Baba Erdelan'a vermiş, o ölünce de çocukları ve torunları bölgeyi yönetmiştir (Kadı, 2019: 58).

Diğer görüş de Abbasiler döneminde Hüsrev adındaki bir Kürt beyinin Ebu Müslim'in emriyle Kürdistan¹ toprakların hâkimi olması, ondan sonra çocuklarının bu toprakları yönetmesidir (Babanî, 1377/1998: 40). Senendecî'nin aktardığına göre kimileri Hüsrev adındaki bu kişinin bir değirmenci olduğu görüşündedir (Senendecî, 1366/1987: 76). Asyaban isminden mütevellit başka anlatıya göre de bu son Sasani hükümdarı Yezdigerd'i öldüren kişidir. Senendecî'nin bizzat Emanullah-i Bozorg'un (ö. 1824) torunlarından olan Şerif'ul-Mülük'tan dinlediğine göre Halife Ömer zamanında Hz. Hasan önderliğindeki İslam ordusu İran'ın fethiyle görevlendirilmişti. İslam ordusunun saldırısı sonucu Yezdigerd kaçmış ve Hüsrev Asyaban tarafından öldürülmüştü. Bunun üzerine Hüsrev Asyaban, Hz. Hasan tarafından Kürdistan hâkimi olarak atanmıştı. Hz. Hasan, Hüsrev Bey'e üzerinde "La ilahe illallah ve Muhammeden Resulullah" yazan bir yüzük ve onun soyundan geleceklerin Kürdistan hâkimi olarak atadığını bildiren tuğrayı vermişti. Bu tuğra Emanullah-i Bozorg'un çocukları zamanına kadar aile tarafından muhafaza edilmişti (Senendecî, 1366/1987: 75-77). Tüm bu anlatıların yanında Erdelanlıların nesebini Erdeşir-i Babekan'a dayandıranlar da vardır (Senendecî, 1366/1987: 90).

Yukarıda Açar'ın Erdelan Emirliğinin kuruluş tarihini 1169/1755 olarak saptadığı belirtilmişti. Senendecî'ye göre 1169 yılına kadar Musul ve Diyarbakır civarında hâkim olarak bulunan Erdelanlılar Hüsrev ile birlikte Şehrezor'a gelerek müstakil bir hükümet kurdu. Hüsrev, Zelem Kalesini hükümet merkezi olarak seçti, bir süre sonra Kelhurların yönetiminde bulunan Pelengan'ı aldı, orada bir kale inşa ederek hükümet merkezini oraya taşıdı. Ömrünün sonuna doğru Moğolların emriyle Koye, Herîr, Şarbazar, Revanduz ve Amediye'yi yönetimine kattı (Senendecî, 1366: 91-92). Hüsrev 42 yıl yönetimde kaldı ve çocuklarına geniş topraklara sahip bir emirlik bıraktı. Hicri 1210/1795 yılında öldüğünde oğlu Kelul (1210-1232) yönetime geçti. Kelul'den sonra, oğlu Hızır (1232-1265), Hızır'ın oğlu İlyas (1265-1311), İlyas'ın oğlu Hızır (1311-1340), Hızır'ın oğlu Hasan (1340-1383), Hasan'ın

¹ Kürdistan ifadesi, mevzubahis dönemin İran menşeli yazılı kaynaklarında Erdelan Emirliği için kullanılmaktadır. Adı geçen bölge günümüzde İran İslam Cumhuriyeti sınırları içinde bulunup resmi olarak Kürdistan Eyaleti olarak adlandırılmaktadır.

oğlu Behlül (1383-1425), Behlül'ün oğlu Munzır (1425-1457) sonrasında Me'mun (1458-1495) Erdelan Emirliğinin yöneticiliğini yaptılar (Ardalan, 2011: 40-42; Kadı, 2019: 58-59; Şerefhan, 1971: 100-101). Me'mun Bey'in hükümrانlığında emirlik idari ve ekonomik olarak uzun bir refah dönemi yaşadı. Me'mun çok fazla itibar gördü ve sevildi. Bu sebeple Me'mun'dan sonra onun nesli kendini Me'muni/Mamuni/Mamui olarak tanımladı (Ardalan, 2011: 42) ve bu isim XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kullanıldı (Rich, 1836: 214).

Me'mun daha hayattayken emirliğin topraklarının yönetimini üç oğluna bıraktı; fakat Beyke Bey (1495-1536) esas yönetimin devredildiği kişiydi (Mesture, 1332/1953: 10). Beyke Bey komşusu olan imparatorluklara (Savefi-Osmanlı) tabi olmadan emirliği yönetmeyi başardı. Fakat Beyke Bey'in ölümünden sonra durum değişti ve o günün konjonktürü gereği Erdelanlılar bazen Osmanlı bazen Safevilerle yakınlaştı.

Beyke Bey'in yerine oğlu II. Me'mun (1536-1558) geçti. Onun döneminde Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Şehrezor vilayetinin tamamını Osmanlı topraklarına katmak için İmadiye hükümdarı Sultan Hüseyin Bey'i ve bazı Kürt emirlerini Şehrezor'u istila etmekle görevlendirdi. II. Mem'un, Zelem kalesinde kuşatıldı. O, amcaları Sorhab Bey (1539-1568) ve Muhammed Bey'den yardım talebinde bulundu; fakat onlardan yardım alamayınca teslim olup Kanuni'nin sarayına gitti (Kecbaf & Caferi & Nuri, 1390/2011: 113). Kanuni, II. Me'mun'un suçsuzluğunu anlayınca Bağdat'a bağlı Hille sancağının yönetimini ona verdi. Bu esnada Sorhab Bey, yeğeni II. Me'mun ve kardeşi Muhammed Bey'in topraklarını kendi topraklarına katarak Erdelan Emirliğinin yeni emiri oldu ve Şah Tahmasb'a (1524-1576) bağlılığını bildirdi (Şerefhan, 1971: 101-102) Böylelikle Beyke Bey zamanına kadar bağımsız kalmayı başarmış Erdelan Emirliği Safevilerle bağlandı.

Hanedan ailesinin bir kısmı İran'a bir kısmı da Osmanlı'ya yakınlaştı. Sorhab Bey ve Safevilerin yakınlaşması Osmanlı tarafından hoş karşılanmadı ve Erdelan Emirliğini almaları amacıyla Rüstem Paşa komutasında, içerisinde II. Me'mun ve Muhammed Bey'in de yer aldığı bir ordu hazırlandı. Ordu Sorhab Bey'e karşı iki yıl süren bir savaşa girişti. Sorhab Bey'in Şah Tahmasb'dan yardım istemesiyle Osmanlı ordusu yenilip geri çekildi (Senendecî, 1366/1987: 97-98; Mensurbeht & Seidi, 1393/2014: 128). Kürtler ve Safevilerin Osmanlı'ya karşı elde ettikleri başarı Sorhab Bey ve Şah Tahmasb'ın ilişkisini daha da sağlamlaştırdı. Sorhab Bey, 67 yıllık saltanatının sonuna kadar Şah Tahmasb'a bağlı kaldı (Kadı, 2019: 59-60; Senendecî, 1366/1987: 99).

Sorhab Bey'den sonra kardeşi Besat Bey (1568-1569) zamanında da Safevilerle olan uyum devam etti. Onun ölümünden sonra Sorhab Bey'in oğlu Teymur Han (1569-1588) Erdelan Emirliğinin yeni hâkimi oldu ve 1581 yılında Osmanlı Sultanı III. Murad'a (1574-1595) tabi oldu. Buna karşılık da ona Şehrezor'un gelirine denk 100000 akçe verildi (Kadı, 2019: 63; Senendecî, 1366/1987: 100). Lakin Teymur Han, bir süre sonra bu tabiiyetin gereklerini yerine getirmede. Hem Osmanlı hem de İran topraklarına saldırarak sınırlarını genişletti. Daha sonra Kelhur ve Lora'ya saldırdı. Fakat yenildi ve esir düştü. Serbest bırakılarak Senendec'e döndü ama bir süre sonra Zerrinkemer vilayetine saldırdı, fakat savaşta öldürüldü, yerine kardeşi Helu Han (1588-1606) geçti (Şerefhan, 1971: 106; Muşir Penahi, 2017: 83).

Helu Han emirliğe gelmesinin ardından iki yıl III. Murad'a bağlılığını sürdürdü. Daha sonra hem Osmanlı'nın hem de İran'ın bulunduğu durumdan faydalanarak bağımsız bir şekilde davrandı. Durum Şah Abbas'ın iç karışıklıklardan kurtulup İran'ın nizamını yeniden sağlamasıyla değişti. Helu Han, Şah Abbas'a bağlılığını bildirdi, oğlu Han Ahmed Han'ı (1606-1635) Şah Abbas'ın yanına gönderdi (Kecbaf vd., 1390/2011: 116). Şah Abbas, Han Ahmed Han'ı istediği gibi yetiştirdi, onu kızıyla evlendirdi ve yönetimi Helu Han'dan alması için Senendec'e gönderdi. Böylece Han Ahmed Han darbevari bir şekilde yönetimi babasından devraldı (Muşir Penahi, 2017: 84-85; Mensurbeht & Seidi, 1393/2014: 132). Neticede o zamana kadar ister Osmanlı ister İran'a bağlı olarak kendi emirlerini seçme kudreti bulunan Erdelanlılara Şah'ın istediği bir emir atandı.

Han Ahmed Han, Şah Abbas'ın da desteğiyle emirliğin sınırlarını Musul ve Kerkük'e kadar genişletti. Lakin Şah Abbas'ın ölmesiyle imparatorluk ve emirlik arasındaki ilişkiler bozulmaya başladı. Şah Abbas'ın yerine geçen Şah Safi (1629-1642) sarayda rehin bulunan ve anne tarafından kan bağıyla

Safevi olan Han Ahmed Han'ın oğlu Sorhab'ın gözlerine mil çektirdi. Bunu duyan Han Ahmed Han derin bir bunalım yaşadı, sonra Osmanlı'nın desteğiyle Safevilere saldırdı, birçok yeri aldı ve bağımsızca hareket etti. Bunun üzerine Şah Safi, Erdelan Emirliğine saldırdı. Han Ahmed Han yenildi ve Osmanlı'nın da tavsiyesiyle emirliğin merkezini Musul'a taşıdı. Şah Safi, emirliğin kendi denetiminde olmasını istediği için Han Ahmed Han'ı yok sayarak emirliğin başına Süleyman Han'ı (1635-1655) atadı. Böylelikle Erdelan Emirliği ikiye bölündü ve iki farklı yönetimle, iki imparatorluğa bağlandı. (Muşir Penahi, 2017: 86-87).

Süleyman Han'ın yönetiminden sonra Safeviler, Erdelan yönetimine iyice hâkim oldular. İstedikleri kişileri Erdelan valisi olarak atayıp ya da azlettiler. Daha önce veraset usulüyle ya da atama usulüyle atanan valiler Erdelan hanedanına mensupken 1702'den itibaren 10 yıl boyunca Erdelan valiliğine yabancı valiler atandı (Hadiyan, 1389/2010: 73). Yabancı valilerin Erdelan halkına kötü davranması ve iyi bir yönetim sergilememesinden dolayı 1710 yılında Safeviler tarafından Erdelan hanedanına mensup Abbas Kuli Han (1710-1717/1720-1724) Erdelan valiliğine atandı. Abbas Kuli Han'dan önceki 10 yılda Erdelan hanedanına mensup olmayanların Erdelan'ı yönetmesine benzer bir süreç 1724-1728 yılları arasında yaşandı. Bu süreçte Erdelan hanedanına mensup olmayan Osmanlı'ya bağlı Baban Emirliği'nin yöneticisi Hane Paşa, Osmanlı'nın yardımıyla Erdelan topraklarına saldırarak yönetimi eline aldı. Onun Erdelandaki yönetimi 4 yıl sürdü. Osmanlı'nın Erdelan üzerindeki hâkimiyeti, Nadir Şah'ın (1736-1747) Erdelan'ı Osmanlı hükümranlığından çıkararak tekrar Erdelan hanedanına vermesiyle son buldu (Kadı, 2019: 85-89).

1747 yılında Nadir Şah'ın öldürülmesiyle İran'da başlayan karışıklıklar 1751 yılında Kerim Han Zend'in (1751-1779) yönetimi ele geçirmesiyle son buldu. Kerim Han Zend'in ölümünden sonra İran bu defa daha uzun sürecek bir kargaşa dönemi yaşadı. Sonunda bu kargaşayı kendi hâkimiyetiyle sonlandıran Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Han (1786-1797) oldu. Bu süreçte Erdelan Emirliği'nin başında II. Hüsrev Han (1752-1790) bulunmaktaydı. II. Hüsrev Han, taht savaşlarında Ağa Muhammed Han'ı destekledi. Ordusuyla birçok savaş kazandı; hatta İran Şahı olabilecek kadar güç elde etti; fakat fetihlerini Ağa Muhammed Han'a armağan ederek ona bağlılığını bildirdi (Ardalan, 2011: 215). Ağa Muhammed Han, kendisini Tahran'a davet edince yerine veliahdı Emanullah Han'ı (1799-1825) gönderdi. Emanullah Han, Ağa Muhammed Han'dan sonra İran tahtına oturacak Feth Ali Şah (1797-1834) ile birlikte büyüdü. Bir müddet sonra II. Hüsrev de Tahran'a gitti ve orada zehirlenerek öldürüldü. Ağa Muhammed Han, Emanullah Han çok küçük olduğundan Lutf Ali Han'ı (1791-1795) Erdelan valiliğine atadı (Ardalan, 2011: 224-227).

Lutf Ali Han Erdelan valisi olarak İran şahına bağlılığını ölümüne kadar sürdürdü. 1795 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Hasan Ali Han (1795-1799) Erdelan valiliğine atandı ve babası gibi İran şahına bağlı kaldı. Fakat Erdelan halkının şikâyetlerinden dolayı azledildi, yerine babasının ölümünden 9 yıl sonra Emanullah Han atandı (Kadı, 2019: 155-156; Mesture, 1332/1953: 148).

Yaptıklarından dolayı Emanullah Han-ı Bozorg olarak da bilinen vali ile Feth Ali Şah arasında çok iyi bir diyalog vardı. Emanullah Han, her sene Tahran'a gider Şah'a bağlılığını bildirirdi, Şah da onu çok iyi bir şekilde ağırlar, ona iltifatlar eder, hilatlerle onurlandırır (Kadı, 2019: 163). Emanullah Han, bu ziyaretlerinden birinde Feth Ali Şah'ın kızını oğlu Hüsrev Han için istedi. Feth Ali Şah onun bu isteğini kabul etti. Böylece Emanullah Han bu evlilikle mülkünü ve varisini garantiye almış, Feth Ali Şah da yerel iktidarı merkezi otoritenin tahakkümü altına almıştı. Emanullah Han öldükten sonra Feth Ali Şah da damadı III. Hüsrev Han'ı (1825-1834) Erdelan valisi olarak atadı (Açar, 2023: 229-230).

III. Hüsrev Han, şiire ve irfana meyilliydi, yaşamını genelde ayş u işret içerisinde geçirip dünya malına değer vermezdi. Valiliğinin ilk zamanlarında Erdelan'da yaşanan kıtlık sırasında tüm ambarların boş olmasından dolayı servetinin çoğunu harcayarak halkının kıtlıktan en az zararla kurtulmasını sağladı (Senendecî, 1366/1987: 202). III. Hüsrev, yönetimi esnasında isyan eden Caflar ve Hewramanlıları bastırdı. Onun dönemi Erdelan için talihsiz bir dönemdi. Daha önce yaşanan kıtlık ve iç karışıklıkların üstüne etkili bir veba salgını da Erdelan'da yaşandı. III. Hüsrev salgında vebaya yakalanarak vefat etti (Açar, 2023: 230-232; Senendecî, 1366/1987: 204-207). Kadı'ya göre ise o

vebadan değil, fazla içki içmesinden mütevellit malihulya hastalığına yaklanarak ölmüştü (Kadı, 2019: 94).

III. Hüsrev Han'ın vefatından sonra yerine önce oğlu Rıza Kulu Han (ö. 1864) Kürdistan bölgesinin valisi olarak atandı. Yaklaşık on üç sene süren valiliği Erdelan Emirliğinin inişli çıkışlı dönemlerinden biriydi. Rıza Kulu Han valiliği süresince dört kez azledilip yeniden atandı. Bu süreçte içerisinde valilik o ve kardeşi Emanullah Han arasında el değişti (Vakayinigar, 1384/2005: 125-1340). Bu aynı zamanda Erdelan emirliğinin yaşadığı son çalkantılı dönemdi. Zaten Emanullah Han'ın yönetiminin sona ermesiyle Erdelan Emirliği de ortadan kalktı.

Erdelan emirleri/hanedanı hakkında tartışılan konulardan biri de onların inancı/mezhebidir. Konu hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılar tarihi kaynaklarda Erdelanların meclislerinde yapılmış olan ve aslında *Yarsan* dinine ait birtakım ritüellere istinaden, onların eskiden Yarsan olduklarını öne sürmüşlerdir (Erdelan, 2536/1977: 22). Diğer bir görüşe göre Erdelanlar Sünni Müslüman olup Safevi devletinin kuruluşu ve Safevilere bağlı bir emirlik haline geldikten sonra, ideolojik bir yapıya sahip olan Safevi devletinin iktidar piramidinde yükselmek amacıyla, kendilerini Şîî olarak tanıttılar. Sonrasında Şîîlik onların arasında derinleşti (Nuri & Kecbaf & Ellahyari, 1390/2011: 173). Bu görüşü savunanların argümanı bazı tarihi verilerdir. Örneğin, Helu Han-i Erdelan'ın İsnâaşeriyye karşı ehl-i sünnet ve cemaat olup onları mülküne sokmadığı, oğlu Han Ahmed Han'ın Safevi şehzadesi ile evlenip Kızılbaşlarla Senendec'e geldiğinde: “İnnâ li-Llah ve İnnâ ‘İleyhî Râci’ün (Biz Allah’a aidiz ve kuşkusuz ona döneceğiz), tez vakitte Rafızilerin (Şîîlerin) daveti Kürdistan’da yayılacak” dediği kaydedilmiştir (Babanî, 1377/1998: 44). Söz konusu anekdotlar bazı araştırmacıların Erdelan mirlerinin 19. yüzyıldan itibaren Şîîleşmiş oldukları (McDowall, 2000: 77) savını ortaya çıkarmıştır.

Başka bir teoriye göre ise Erdelan emirleri Şîî mezhebine bağlıydı (Minorsky & Bosworth, 1997: 7) ve onların Şîîliği Safevi döneminden çok öncesine dayanmaktaydı (Rohrborn, 1349: 143). Aslında her ne kadar Erdelan mirlerinin Şîîliğe geçmelerinin kesin tarihini saptamak mümkün gözükmesine de bazı kaynaklarda geçen rivayetler konunun aydınlanmasına yardımcı olabilir.

Yukarıda ifade edildiği üzere Erdelanların rivayetlerine göre Erdelan Velayetinin valiliği İmam Hasan (v. 50/670) tarafından Baba Erdelan'a verilmiştir. Bu rivayetin tarihi gerçekliği bir tarafa, iki yönden önem taşımaktadır. Öncelikle, bu rivayete dayanarak, Erdelan emirliğinin kuruluşu İsnâaşeriyye'nin ikinci imamıyla ilişkilendirilerek ona meşruiyet kazandırılmasıdır. İkinci olarak Mesture'nin İmam Hasan'dan bahsederken, onu “İmam-i Zaman” olarak adlandırmasıdır. Bilindiği gibi söz konusu terim İsnâaşeriyye Şîîliğinde sadece on iki imam için kullanılmaktadır. İsnâaşeriyye inancına göre her dönemin bir imamı vardır. Ona “İmam-i Zaman” ya da “Sahib el-Zeman” denir. Bu makam sadece on iki imama mahsustur ve kıyamete kadar böyle olacaktır. Dolayısıyla Erdelan hanedanına mensup olan Mesture Mahşeref Hanım'ın İmam Hasan'dan bahsederken kullandığı bu terim gözardı edilmemelidir. Aynı zamanda Erdelan tarihi kaynaklarında bazı Erdelan valilerinin Şîî mezhebine bağlı olduklarından açıkça bahsedilmektedir. Örneğin Babanî, Hüsrev Han'dan bahsederken, onun lakabını “Han-i Derviş” ve mezhebini Şîî olduğunu aktarmaktadır (Babanî, 1377/1998: 55).

Yukarıdaki verilenlerin dışında Erdelanların Şîîlikle olan ilişkileri hakkında dikkate değer bir başka husus bu hanedanın üyelerinin özel isimleridir. Erdelanlar arasında sıklıkla Kelb Ali, Sultan Ali, Ali Kulu, Rıza Kulu, Abbas Kulu, Necef Kulu, Hasan Ali vs. gibi genellikle Şîîlerin kullandığı, inançsal boyutu olan isimler kullanılmaktadır. Bilindiği üzere isimler kişinin inancını yansıtan önemli donelerdir. Örneğin I. Şah Abbas'ın lakap olarak kullandığı “Kelb Ali” (Ali'nin köpeği) ya da Şîî imamların isimlerinin sonuna eklenen “kulu” eki tamamen Şîî inanca işaret etmektedir.

Konuyla ilgili dikkat edilmesi gereken başka bir husus Erdelan emirlerinin ve hanedan üyelerinin defnedilme yerleri ile ilgilidir. Tarihi verilere göre birçok Erdelan emiri ve hanedan üyesinin naaşı Necef şehrinde toprağa verilmişti. Örneğin h. 1206 senesinde Tahran'da vefat eden Hüsrev Han'ın naaşı önce Kürdistan'a oradan da Necef'e götürülüp defnedildi (Mardukh, 1379/2000: 371-372). Babası Emanullah Han-i Bozorg'a karşı isyan eden, çıkan çatışmada yaralanıp daha sonra ölen Muhammed Hasan Han'ın cenazesi de babası tarafından Necef'de defnettirilmiştir (Mardukh, 1379: 386). Emanullah Han-i

Bozorg'un naaşı da ölümü kış mevsiminde olduğu için önce bir salonda saklanır, bahar mevsiminden sonra büyük bir törenle, Kürdistan'ın büyükleri refakatinde Necef-i Şerif'e nakledilip (Kadı, 2019: 184), diğer "ulu şanlı Erdelan valilerinin yanına defnedilmiştir (Mesture, 1332/1953: 169).

Hız. Ali'nin mezarının bulunduğu Necef şehri, Şiîlerin en önemli ziyaret mekânlarından biridir ve toprağı kutsal sayılmaktadır. İsnâaşeriler için o şehirde bulunan ünlü Vadi'es-Selâm Mezarlığında toprağı verilme bir ayrıcalıktır. Şiî literatürde bu mezarlıkla ilgili birçok rivayet mevcuttur. Bu mezarlığın "Cennetten bir köşe" olduğuna inanılmaktadır. Dolayısıyla Erdelanların naaşlarının defnedilmek için özellikle oraya gönderilmesi ve orada özel türbeye sahip olmalarını bir tesadüf olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir.

Erdelan emirleri ve hanedan üyelerinin inancı hakkında yapılan araştırma ve ortaya atılan iddialarda üzerinde durulmamış olan başka bir kaynak da söz konusu kişilerin şiirleridir. Erdelan mirlerinin bizzat kendileri ya da hanedan üyeleri yahut onlara mensup kâtip, yazar vs. tarafından özellikle on iki imam hakkında kaleme alınmış olan şiirler, Erdelanların inancı hakkında çok önemli hususlar içermektedir. Her ne kadar Şiî olmayan Kürt şair/âlim/mutasavvıfların şiirlerinde özellikle Hız. Ali ve Kerbela olayı hakkında çeşitli şiirler görmek mümkünse de, Erdelan şairlerinin şiirlerinde İsnâaşeriliğin temel inançları açıkça görülmektedir.

Erdelan emirliği şairlerinden Ekber Beg bir şiirinde şöyle demiştir: "Ben ki tüm kavimler tarafından reddedilmişim kime bağlayım kendimi, Allah'ın aslanı, velâyet şahı Haydar'dan başka" (Senendecî, 1344/1965: 107). Hüsrev Han'ın kitabdârı olan Cevherî ise: "Hazreti izzetin velisi, yüce şanlı Ali, Meşrik ve Mağribin imamı, cennet ve cehennemi paylaştıran, Her kim ki senden başkasına iman derse, Sanki eşeğı İsa'dan daha şerefli tutmuş" (Senendecî, 1344/1965: 149). Emanullah Han-i Bozorg'un meddahlarından olan Hürrem mahlaslı Mirza Fethullah, valinin meclisinden bahsederken şöyle der: "Bu meclis ehli, Âl-i Haydar'ı övenlerdir, Bu Kevser şarabı ve bu eğlence Haydar eğlencesidir" (Senendecî, 1344/1965: 328). Emanullah Han-i Bozorg'un oğlu olan, Havî mahlaslı Hüseyin Kulu Han bir kasidesinde: "Bu kavmin mezhebine göre benim bir günahım var, ki halkın nezdinde ateş küresinden daha ağırdır, O günah nedir: Peygamberden sonra Ali velayeti, O ki Ahmed veliahtlık fermanını ümmetlere okudu" (Senendecî, 1344/1965: 210-213). Aynı kavramları Mesture Mahşeref Hanım'ın şiirlerinde de açıkça görmek mümkündür. Mesture'nin şiirlerinde Hız. Ali'den: "Cebrail her an dergâhına perdedâr olan, Allah'ın aslanı, Mesture'nin Mevlası (Mesture, 1304/1925: 13), "O ki onun aşkı gönülde olduğu için Mesture hiçbir zaman yakınmaz" (Mesture, 1304/1925: 16) ve "Onun aşkı Mesture'nin cânı ve gönlünde olduğu için iki cihan da değersizdir" (Mesture, 1304/1925: 41), "Alî, Âlâ, Emîr, Yakîn'e hidayet eden ve din önderi" (Mesture, 1304/1925: 56) olarak bahsedildiğı görülmektedir.

Yukarıdaki örneklere bakarak her ne kadar Erdelanların Şiîleşme tarihini tam olarak saptamak mümkün gözükme de bu konuda açık olan Erdelan emirleri ve hanedan üyelerinin birçoğunun Şiî olduğu ve daha önce örnekleri verilen iddiaların aksine onların inancı takiye amaçlı veya şartlar gereğı iktidardan daha çok pay almak için olmadığıdır. Bunun en açık örneğı Erdelan Emirliğinin son valisi Emanullah Han-i Sâni'dir.

Son Erdelan Emiri: Emanullah Han-i Sâni

Emanullah Han-i Sâni, Feth Ali Şah'ın kızı Vâliye lakaplı Hüsn-i Cihan Hanım ile III. Hüsrev Han'ın üç oğlundan biriydi. Erdelan Emirliğinin son valisi olan Emanullah Han Hicri 1261-1283/1845-1866 yılları arasında üç defa Erdelan valisi olarak atanmış ve yirmi yıla yakın hükmetmiştir (Vakayinigar, 1384/2005: 139). Feth Ali Şah'ın haremde dünyaya gelen Emanullah Han, Şah'ın lutfuna mazhar olmuş, Şah bizzat onun kulağına kulluk halkası takıp ona *Gulam Şah* lakabı verdiği için bu lakapla meşhur olmuştur (Mardukh, 1379/2000: 397).

Erdelan Emirliği tarihi üzerine yazılmış kaynaklarda genellikle kendisinden kemalat sahibi, zeki, hayâli, sabırlı, cömert, kerim bir şahsiyet olarak bahsedilmiş, dönemindeki makam ve iktidar cevherine

sahip olan kişilerin onun elinin altından geçtiği belirtilmiştir (Mardukh, 1379/2000: 414; Vakayinigar, 1384/2005: 139). Yine bu kaynaklara göre Emanullah Han uzun boylu, güçlü ve güzel yüzlü, cesur, irfana sahip, hüner ve fazilet erbabına hürmet eden, kendisi de birçok anlamlı gazel ve şiirler yazan bir kişiydi (Senendecî, 1366/1987: 272-273). Onun en önemli zevklerinden biri kitaplardı ve kütüphanesinde iki binden fazla kitap topladığı kaydedilmiştir (Mardukh, 1379/2000: 414; Vakayinigar, 1384/2005: 139).

Emanullah Han ilk defa, validesinin desteğiyle, 1261/1845’de Kürdistan valiliğine atanmıştır (Mardukh, 1379/2000: 396). Kardeşi Rıza Kulu Han’ın valilikten azledilmesiyle gerçekleşen bu ilk valilik dönemi, beş ay gibi kısa bir süre sonra, 15 Şevval 1262’de (6 Ekim 1846) Rıza Kulu Han’ın yeniden vali olarak atanmasıyla son bulmuştur.

Tarihi kaynaklara göre 1264/1847’de Emanullah Han-i Sâni Tahran’da Sadrazam Mirza Takî Han Emîr Kebîr’in (ö. 1268/1852) divanhanesini mesken edip Kürdistan valiliği makamını elde etmek için çalışmalar yapmış. Nitekim yaptığı çalışmalar netice vermiş ve altı ay sonra Şah’dan hilat ve Kürdistan valiliği fermanını almayı başarmıştır (Mardukh, 1379/2000: 401) ve ikinci kez vali olarak atanmıştır (Babanî, 1377/1998: 77).

Valilik fermanını aldıktan sonra Emanullah Han 14 Rebiülsani 1265’de (9 Mart 1849) Senendec’e varır ve eyalet işleriyle meşgul olur. 1266/1849 senesinin başlarında Emanullah Han Osmanlı’nın isteğiyle, İran Devleti tarafından Baban paşalarını kılıçtan geçirmek için Erdelan ordusuyla Süleymaniye’ye doğru yola çıkar. Vali verilen görevi başarılı şekilde yerine getirip ihtişamlı hükümet merkezi olan Senendec’e döner. Emanullah Han 1267/1850 senesinde Emir Kebîr’in fermanıyla Kürdistan velayetinden bin kişilik bir askeri alay kurar. Aynı yılın sonunda İran Şahı İsfahan’a doğru yola çıkarken, Vali de Emir Kebîr’in emriyle onlara katılmak için hazırladığı alay ve Kürdistan süvariyle yola çıkar, Ali Abad çimeninde Şah’ın ordusuna katılır (Mardukh, 1379/2000: 402). Vali, orada daha sonra sadrazam olacak olan Mirza Ağa Han (1281/1865) ile tanışıp kendisiyle iyi ilişkiler kurmayı başarır.

1268/1851 yılı sonlarına doğru Hasan Sultan Hewrami, Hewraman bölgesinde isyan bayrağı açıp köy ve kasabaları işgal edince Emanullah Han devletin izniyle Hasan Sultan’ın üzerine yürür. Vali bu sefer de isyanı bastırmayı başarır. Yine aynı yıl İran-Osmanlı sınırında yaşayan Caf aşireti bölgede kargaşaya neden olur. Vali durumu Şah’ın dergâhına bildirip, ordusuyla birlikte Cafların üzerine yürür. Caflar dayanamayıp kaçmak zorunda kalırlar. Emanullah Han, Caf önde gelenlerinden otuz kişiyi esir alıp birçok ganimetle birlikte zaferle Senendec’e döner (Babanî, 1366/1998: 255).

1275/1858 senesinde Nasiruddin Şah Kürdistan eyaletini ziyaret amaçlı ordusuyla Hemedan üzerinden Kürdistan’a gelir. Vali bu ziyaretten önceden haberdar olmadığı için Şah’ın ordusuna gerekli erzakı sağlamakta zorluk yaşar, arpa-buğday yerine, altın ve gümüş sunsa da makbule geçmez. Bu durum Emanullah Han’ın itibarının zedelenmesine ve İranlı yöneticilerin gözünde küçük düşmesine sebep olur (Babanî, 1366/1998: 263; Mardukh, 1379/2000: 411). Nasiruddin Şah’ın Kürdistan’dan döndüğü sırada Osmanlı devleti tarafından Serdar Ömer Paşa Kürdistan sınırına gönderilir. Emanullah Han, İran devleti tarafından müzakere için ihtişamlı yola çıkar ve iki komutan sınırda görüşürler. İki devletin sınırları hakkındaki mühim meseleleri görüşükten sonra memleketlerine dönerler (Babanî, 1377/1998: 264). Fakat Emanullah Han bölgedeki kıtlık yüzünden Padişah’ın ordusunun ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmasından dolayı 1276/1859 yılının Ramazan ayında valilik makamından azledilir (Vakayinigar, 1384/2005:135-136) yerine amca oğlu Necef Kulu Han atanır (Mardukh, 1379/2000: 412).

Emanullah Han, azledildikten sonra tüm ailesi ve yakınlarını da yanına alarak Tahran’a gider (Babanî, 1377/1998: 87). Bu durum bir yıl sürer ve 15 Ramazan 1277’de (27 Mart 1861) Necef Kulu Han azledilip yerine yine Emanullah Han vali olarak atanır. Bu, Emanullah Han’ın üçüncü kez Kürdistan valisi olarak atanmasıdır. Görevi 1284 sonlarında vefat etmesine kadar sürmüştür (Vakayinigar, 1384/2005: 127-139).

1281/1864 yılında Hewraman Sultanları yine isyan bayrağı açarlar. Vali bir kez daha onların üzerine yürür. Çatışmalar sonucunda Emanullah Han bir kez daha zafere ulaşır, işleri yerine koyduktan

sonra Senendec'e döner. Başarısından dolayı Ziyâ'ül-Mülk lakabıyla şereflendirilir (Mardukh, 1379/2000: 413; Vakayinigar, 1384/2005: 138).

1283/1866 yılı sonlarında Emanullah Han Tahran'a çağrılır, bir ay sonra ise hastalanır. Padişah'ın hekimi Tuluzan onu tedavi etmeye çalışsa da Emanullah Han iyileşmez ve dokuz Cemaziüssani 1284/1867'de vefat eder (Mardukh, 1379/2000: 414; Vakayinigar, 1384/2005: 139). Babanî ve Vakayinigar'a göre Emanullah Han Senendec'de hastalanır ve görme sorunu yaşar. Bu yüzden tedavi görmek maksadıyla Tahran'a gitmek için izin ister. İzin verildikten sonra Tahran'a gider ve orada bir müddet tedavi görür. Daha sonra Horasan'a doğru yola çıkmak isteyen Nasiruddin Şah'ın emriyle Kürdistan'a döner. Birkaç gün sonra ise felç olur ve yaz sonunda vefat eder (Babanî, 1377/1998: 92; Vakayinigar, 1384/2005: 138-139). Böylece Emanullah Han-i Sâni'nin vefatıyla birlikte yedi yüz yıllık Erdelan Emirliği son bulur. Zira Nasiruddin Şah onun yerine kendi amcasını Erdelan valiliğine atar ve bununla Erdelan hanedanının Erdelan emirliğindeki hâkimiyeti sona ermiş olur (Ardalan, 2011: 234).

Yukarıda kısaca değinilmeye çalışılan Emanullah Han'ın hayatı ve valiliği dönemindeki siyasi-sosyal olaylar dışında, mevzubahis olayları da derinden etkilemiş bir husus da Emanullah Han-i Sâni'nin mezhebidir. Babanî, onun önceleri derviş ve tasavvuf ehline meyilli olduğunu aktarmaktadır (Babanî, 1377/1998: 92). Onun Safevi döneminin ünlü âlimlerinden olan Şeyh Bahaeddin 'Amilî'nin (ö. 1621) ünlü eseri Keşkül'u döneminin şairlerinden olan Esîm-i Senendecî'ye Arapça'dan Farsça'ya çevirttiği bilinmektedir (Mardukh, 1382/2003: 364; Seccadî, 1364/1985: 19). Bu verilerin dışında, özellikle Emanullah Han'ın bizzat söylediği şiirlere dayanarak onun inançlı bir Şii olduğu kesin olarak söylenebilir. Örneğin, bir şiirinde:

"Ali'nin velayetine elimizi uzattığımızdan beri,
Himmet sancağını yukarı âleme yükseltmişiz
İki âleme büyük olma hevesini başımızda taşıyoruz.
Zira Hz. Mevla'nın kulluğunu dile getirmişiz.
Âlemi aşk memleketinin valisiyiz
Zira, O yüce Vâlî'nin eteğine sarılmışız" der (Senendecî, 1344/1965: 31-32).

Kürdistan ve Erdelan tarihi üzerine yapılan araştırmalarda onun Şiiliğinden çok, İsnâaşeriyye'nin irfani düşünce ekollerinden olan Şeyhilikle olan ilişkisi üzerinde durulduğu görülmektedir. Fakat tarihi kaynaklarda bu konu hakkında verilen bilgilerin muğlak olduğu ve verilen tarihlerin de birbirine uymadığı açıkça görülmektedir. Örneğin, Babanî Emanullah Han-i Sâni'nin tasavvuf ehlinden uzaklaşıp Şeyhi cemaatinin yolunu benimsediğini ve onların uleması ile hemsohbet olduğunu aktarıyor. Babanî'ye göre o her daim Kirman'a, Şeyhilerin önderi Muhammed Kerim Han-i Kaçar nezdine ulaklar gönderip dini hükümleri ondan öğrenirdi (Babanî, 1377/1998: 92). Mardukh'a göre de Emanullah Han-i Sâni hicri 1268/1851 yılında Dar'ul-Emân olarak da bilinen Valî Camisini, Şeyhilerin sersilsilesi Muhammed Kerim Han'ı Senendec'e getirip camide halka irşatta bulunması için yaptırdı (Mardukh, 1379/2000: 285-286). Yazar eserinin devamında 1271/1854 yılında Şeyhî tebliğcilerinden olan Hemedanlı Mirza Abdülsamed adında birinin, Muhammed Kerim Han Kirmanî tarafından Kürdistan'a gelip valiye tebliğde bulunduğunu, böylece Emanullah Han'ın mezhep değiştirdiğini yazmaktadır (Mardukh, 1379/2000: 405). Babanî ise Emanullah Han'ın Muhammed Kerim Han'ın halifelerinden olan Molla Abdülsamed Hemedanî'yi Senendec'e çağırdığını belirtmektedir (Babanî, 1377/1998: 92). Bazı kaynaklar ise Muhammed Kerim Han'ın halifelerinden olan Mirza Abdülsamed'in 1271/1854 yılında Kürdistan'a geldiğini ve bu mezhebi yaymak için valiyle birlik olduğunu kaydetmektedir (Vakayinigar, 1384/2005: 134; Senendecî, 1366/1987: 255). Mardukh'a göre onlar Muhammed Kerim Han'ın Senendec'e gelip Dar'ul-Eman camisinde irşada başlaması ve valinin desteğiyle halkı "Şeyhi" etmesi için karara varıyorlar. Şafii mezhebinde olan Kürdistan uleması bu olaydan korkmakta, kendileri ve Şeyh Osman Seraceddin gibi bazı tarikat şeyhleri valiye nasihatte bulunmakta, fakat bunun faydası olmamaktadır. Sonuçta, ulema, âyân, eşraf ve tüccar 16 Rebiyülevvel 1271'de (7 Aralık 1854) şehrin Şeyhan Mezarlığında toplanıp, valiye şöyle bir mesaj gönderirler: "Eğer vali devletin memuru ise, bizim mezhebimize karışma hakkı yoktur ve Şeyhî olan Mirza Abdülsamed'i şehirden ihraç etmelidir. Yok, eğer Muhammed Kerim Han'ın tebliğcisi ise biz tebliğci istemiyoruz. Ya o gitmeli, ya da biz vatanımızı terk ederiz". Vali onların bu isteğine kızıp onların gönlünü almaya yanaşmaz. Durumu fırsat bilen bazı

serseriler ve dervişler, ulema ve ayan'ın izni olmadan çarşıya saldırır ve Şiî tüccarların dükkânlarını yağmalar. Kargaşa büyür, Sünnilerin de dükkânları yağmalanır. Vali ayaklanmayı sert bir şekilde bastırır, sebep olanları da cezalandırır. Örneğin tüccarın önde gelenlerinden Hacı Şaban'ın oğlu Ağa Mustafa'yı topa bağlar ve Bazarî lakaplı Şeyh Vesîm'in de gözlerine mil çektirir (Mardukh, 1379/2005: 405).

Senendecî yukarıda bahsedilen kargaşadan iki yıl sonra, 1273/1856 yılında, Emanullah Han'ın Şeyhlikten çıktığını ve Mirza Abdülsamed'in de şehri terk ettiğini kaydetmektedir (Senendecî, 1366/1987: 262). Babanî ise Emanullah Han'ın aynı inançla dünyadan göçtüğünü belirttikten sonra, Tahran'da Vali'nin mutemetlerinden birinin ona Emanullah Han'ın ölmeden iki sene önce "Şeyh Ahmedî tarikinden çıktığını" söylediğini yazmaktadır (Babanî, 1377/1998: 92). Açar'a göre de Emanullah Han'ın Şeyhleri koruma ve barındırma ısrarından vazgeçmesi 1273/1857 yılında Nasıruddin Şah'ın ona gönderdiği bir fermanla gerçekleşir. Fermanın sonra Emanullah Han Şeyhleri desteklemekten vazgeçer. Bunun üzerine Mirza Abdülsamed Senendecî'yi terk eder (Açar, 2023: 277-278).

Yukarıdaki bilgiler bazı araştırmacıların Emanullah Han'ın 1268/1851'den çok önce Şeyhiliğe meyilli olup onlarla irtibat halinde olduğu kanısına varmalarına sebep olmuştur (Rahmatî & Mozaffari, 1395/2016: 57). Konuyu daha iyi anlamak için Şeyhi düşüncesi ekolüne ve Emanullah Han'ın bu düşünce tarzına olan ilgisini incelemek gerekir.

Emanullah Han-i Sâni ve Şeyhi Düşünce Ekolü

19. yüzyılın başlangıcından itibaren, İran'da siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik olarak kökten yenilikler ortaya çıkmıştır. Bu değişimler doğal olarak İran toplumunun düşünsel ve inançsal hayatını derinden etkilemiştir. Tarihsel olarak aslında 16. yüzyılda Safevi devletinin kurulması ve Şiîliğin resmi mezhep olmasıyla Şiî düşünce ve dini kurumlarında yaşanmaya başlayan bu değişimler, 19. yüzyıla gelindiğinde devletin resmi Şiîliğine karşı çeşitli itirazların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Farklı düşünsel münakaşalar, aynı zamanda adı geçen mezhep içinde yeni düşünsel akımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda, Şiî düşüncesi içinde ortaya çıkan en önemli fikri ekollerden biri Şeyhi Ekolü (mekteb-i Şeyhî) ve Şeyh Ahmed el-Ahsâî'nin düşünceleri olmuştur (Akbari, 1384/2005: 245).

İsnâaşeriyye Şiî ekollerinden olan Şeyhi Ekolünün temeli Şeyh Ahmed el-Ahsâî'nin (ö. 1241/1826) düşünceleri üzerine kurulmuştur. Aslında bu düşünce ekolü, savunup sunduğu doktrinler bakımından, İsnâaşeriyye içinde bir ayrışım sayılmamaktadır. Çünkü bu ekolün önderlerinin görüşleri, sadece bazı teorik konuları içermektedir (Tabâtâbâî, 1386/1998: 68) ve "Şeyhi" ismi de Şeyh Ahmed el-Ahsâî'ye tabi oldukları için, bu ekol mensuplarına verilmiştir (İbrahimi, t.s.: 48).

Bazı araştırmacıların irfan ve ahbâriiliğin kahramanı olarak bahsettiği (Amir-Arjomand, 1984: 251) Şeyh Ahmed bin Zeyneddîn, el-Ahsâ'da doğmuştur. Dini tahsil görüp döneminin ulemasının birçoğundan icazet aldıktan sonra 1221/1806 yılında İsnâaşeriyye'nin sekizinci İmamı Ali el-Rıza'nın (ö.203/818) Meşhed'de bulunan türbesini ziyaret etmek için İran'a gelmiş ve onurla karşılanmıştır. Özellikle Feth Ali Şah'ın teveccühüne mazhar olmuştur (Ahsâî, t.s.: 3-41). Şah'ın Şeyh Ahmed el-Ahsâî'ye gösterdiği ilgi, ayrıca Şeyhin Şiî inancı hakkındaki bazı irfani/bâtını yorumları, her ne kadar yeni bir düşünce akımı kurma amacında olmasa da (Corbin, 1986: 481) dönemin bazı uleması tarafından sert tepkilere ve Şeyh'in tekfirine sebep olmuştur (Akbari, 1384/2005: 247-248). Dolayısıyla Şeyh Ahmed İran'ı terk etmeye karar vermiştir. 1229/1814 yılında Kirmanşah'tan geçerken, Kirmanşah valisi Şehzade Muhammed Ali Mirza Devletşah (ö. 1821) tarafından hürmetle karşılanmıştır (Corbin, 1961: 18). Devletşah, Şeyh'ten Kirmanşah'ta kalıp, oraya yerleşmesini istemiştir. Böylece Şeyh iki sene Kirmanşah'ta kalmış ve 1231/1816 yılında Hacc'a gitmek için Kirmanşah'dan ayrılmıştır. Daha sonra Şeyh Ahmed 1234/1819 yılında yine Kirmanşah'a gelmiş bu sefer beş sene orada ikamet etmiştir (Hermann, 2017: 48). Tarihi kaynaklar Devletşah'ın Şeyh'e tam bir inancı (Tonikâbonî, t.s.: 86-87) ve onun Şehzade'nin gözde dini önderi (Williamson, 2008: 103) olduğunu kaydetmektedir. Şeyh Kirmanşah'ta ikamet ettiği sürece dersler vermiş, halk da onun ders ve vaazlarına yoğun ilgi göstermiştir (Corbin, 1961: 18). Şeyh, Devletşah'ın vefatından sonra Kirmanşah'tan ayrılmış, hicri 1241 senesinde

Medine yakınlarında vefat etmiştir. Dolayısıyla Kürtlerin Şeyhi düşünce ekolü öğretileriyle tanışmasının bu dönemde başladığını söylemek mümkündür.

Şeyh Ahmed el-Ahsâî'nin öğretileri ve kaleme aldığı eserler (yüz on beş cilt kitap ve risale. bkz. Ahsâî, 1430) ve kendisinden sonra talebelerinin oluşturduğu düşünce ekolü sayesinde kadim Şîî irfanı yeniden canlanmıştır (Corbin 1384: 227). Şeyh'in vefatından sonra onun en gözde talebesi Seyid Kazim Reştî (ö. 1259/1843) hocasının düşüncelerini devam ettirmiş ve bu doğrultuda yüz yetmişten fazla eser kaleme almıştır (İbrahimi, t.s.: 115-123). Seyid Kazim Reştî'nin vefatından sonra ise talebeleri arasında bazı görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Ancak talebeleri arasında hocasının ve dolayısıyla da Şeyh Ahmed el-Ahsâî'nin düşüncelerini saptırmadan devam ettiren, Hacı Muhammed Kerim Han-i Kirmanî olmuştur (ö. 1288/1870). Hacı Muhammed Kerim Han-i Kirmanî, *Kirmanî Şeyhi* olarak bilinen ekolün kurucusu kabul edilmektedir. Kirman Valisi olan babası İbrahim Han Zehir'ul-Devle (ö. 1240/1824), Feth Ali Şah'ın amcasının oğlu ve damadı idi. Başka bir deyişle Muhammed Kerim Han direkt olarak İran kraliyet ailesine mensuptu (Hermann, 2017: 61-69). Muhammed Kerim Han küçük yaştan itibaren babası tarafından yaptırılan İbrahimiyye Medresesine yerleşip, her şeyden uzak bir şekilde tahsile başlamış, daha sonra Kerbela'da bulunan Seyid Kazim Reştî'nin huzuruna gitmiş ve öğrenimine orada devam etmiştir. Seyid Kazim Reştî ve Muhammed Kerim Han Kirmanî'nin manevi buluşması Şeyhi ekolü ve İran'ın manevi dünyası için belirleyici bir hadise olarak değerlendirilmiştir (Corbin, 1972: 238). Muhammed Kerim Han bir süre Kerbela'da hocasının yanında kaldıktan sonra, Seyid Kazim Reştî ona: "İran'a dön, artık ulema arasında senin kimseye ihtiyacın yok" (Corbin, 1972: 238) diyerek Muhammed Kerim Han'ı İran'a göndermiştir.

Corbin'in "İranlı Goethe" olarak övdüğü (Corbin, 1979: 142) Muhammed Kerim Han, Kirman'a döndükten sonra İbrahimiyye Medresesinde ders vermeye ve şeyhlerinin görüşlerini açıklamak için eserler yazmaya başlar ve ünü kısa sürede yayılır. Eski Şîî irfanını yeniden gündeme getirmek ve yeni yorumlarla açıklamak, dönemin uleması ve halk arasında Muhammed Kerim Han'a karşı farklı tepkilerin ortaya çıkmasına sebep olur. Bu bağlamda dönemin âlim ve önde gelenleri tarafından kendisine hikmet, felsefe, fıkıh vs. hakkında sorular sorulur. Muhammed Kerim Han bu soruları yazdığı risalelerle cevaplandırır.

Söz konusu risalelerin altı tanesi Kürdistan ulema ve önde gelenlerinin sorduğu soruların cevabı olarak kaleme alınmıştır. Bu risalelerin, ilmi ve dini değerleri bir tarafa, Kürt ve Erdelan tarihini anlamak ve değerlendirmek açısından da büyük öneme sahip olduklarını söylemek mümkündür. Her şeyden önce risaleler Şeyhi ekolü görüşlerinin Kürdistan bölgesi uleması tarafından bilinip Şeyhi ekolü önderlerinin eserlerinin bu ulema tarafından okunduğunu göstermektedir. Ayrıca bu risaleler yukarıda bahsettiğimiz bazı tarihi olayları aydınlatmak ve Emanullah Han-i Sâni'nin inançsal-siyasi hayatını daha iyi anlamak için de büyük öneme sahiptir.

Kürtler, özellikle de Erdelan tarihi hakkında yapılan araştırmalarda hiç değinilmeyen bu risalelerin üç tanesi Emanullah Han adına yazılmıştır. Diğer üç risalenin birincisi Kürt ulemasının Muhammed Kerim Han'a sorduğu ilk soruları içermektedir, 11 Zilhecce 1270 (4 Eylül 1854) tarihini taşımaktadır. Bu risale daha önce adı geçen Şeyh Muhammed Vesîm ve adı belirtilmemiş olan başka bir Şafîî âlimin sorularına cevaben *Risale fî Cevab el-Şeyh Muhammed el-Vesîm el-Kurdistanî* ve '*Âlim Âhir min 'Ulemâ el-Şafî'iyye*' unvanıyla yazılmış ve müellifin kendisine sorulan altı felsefi soruya verilen cevapları içermektedir (Kirmanî, 1354/1975: 1-33). II. Şeyh Muhammed Vesîm olarak da bilinen Şeyh Muhammed Vesîm Merdûxî-yi Senendecî (ö.1275) zamanının ünlü Kürt ulemasından olup özellikle Kelâm ilminde birçok risale kaleme almıştır (Mardukh, 1382/2003: 418). İkinci risale hicri 1272 yılının Rebî'ül-sanî (âhir) ayının dokuzunda (19 Aralık 1855) Şeyh Yusif Kurdistani'nin Muhammed Kerim Han'a, İslam inanç ilkeleri ve felsefi meseleler hakkında sorulan sorulara cevaben yazılmış olan *Risale der Cevab-i Şeyh Yusif Kurdistani*'dir (Kermani, 1386/1966: 81-104). Üçüncü risale ise yine on beş Rebî'ül-sanî (âhir) 1272 (25 Aralık 1855) yılında kendisine İslam inanç ilkeleri ve felsefi meseleler hakkında sorulan sorulara cevaben yazılmış olan *Risale der Cevâbât-i Şeyh Muhammed Kurdistani*'dir (Kirmanî, 1386/1966: 2-44).

Birinci risalede Şeyh Vesîm'in Muhammed Kerim Han'a yazdığı metnine de yer verilmektedir. Şeyh Vesîm Muhammed Kerim Han'a yazdığı ve soruların da olduğu metinde, Emanullah Han'ın öğrenmeye hevesli bir şahsiyet olduğunu, bir süredir Muhammed Kerim Han'ın *İrşad'ul-'Avâm* adlı eserini keşfetme şerefine nail olup Muhammed Kerim Han'ı görmeden ona muhabbet beslediğini belirttikten sonra, Emanullah Han'ın durumunu bir beyitle şöyle dile getirmektedir:

“İnsanların gönlündeki meyil gözlerinden başlar

Benim gönlüm göz(üm)den önce sana âşık oldu” (Kirmanî, 1354/1975: 4).

Daha önce ifade edildiği üzere konuyla ilgili yazılan eserler ve yapılan araştırmalarda Emanullah Han'ın hicri 1268/1851 yılında Dar'ul-Emân Camisini Muhammed Kerim Han'ı Senendec'e getirip o camide halkı irşat etmesi için yaptırdığı ve onun 1268'den çok önce Şeyhilerle irtibat halinde olduğu iddia edilmektedir. Görüldüğü gibi Şeyh Vesîm'in verdiği bilgiler tarihi kaynaklarda konuyla ilgili olarak söylenen iddialarla çelişmektedir. Zira Şeyh Vesîm'in yazdıklarına göre Emanullah Han, 1270/1853 yılına kadar Şeyhlerin önderi Muhammed Kerim Han'ı hiç görmemiş ve onunla tanışmamıştır. Dolayısıyla Emanullah Han'ın bu tarihten çok önce Muhammed Kerim Han ile irtibatta olup Senendec'de onun için özel bir cami yaptırması iddiası pek doğru görülmemektedir. Kaldı ki ne tarihi kaynaklarda ne de Şeyhi literatüründe bu iki şahsiyetin 1270/1853 yılından önce görüştüğüne dair herhangi bir belge bulunmamaktadır.

Muhammed Kerim Han'ın *İrşad'ul-'Avâm* adlı eserini “keşfetme şerefine” erişme konusu da önemli bir anekdottur. Zira Muhammed Kerim Han en önemli eserlerinden biri olan *İrşad'ul-'Avâm* adlı kitabını yazmayı 1267/1850 yılında bitirmiştir (İbrahimi, t.s.: 378). Dönemin şartları göz önünde bulundurulursa Emanullah Han'ın *İrşad'ul-'Avâm* kitabını yazılışından çok kısa bir süre sonra temin edip okumaya başlaması kendisinin bu düşünceye olan inancı ve öğrenme şevkinin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Muhammed Kerim Han'ın bizzat Emanullah Han adına ve onun sorularına verdiği cevaplarla yazdığı risalelerin ilki *Risale der Cevab-i Gulam Şah Han Valî-yi Kurdistan*'dır ve 1270/1854 tarihini taşımaktadır. Bu risalenin içeriği, yani Emanullah Han'ın Muhammed Kerim Han'a sorduğu sorular, her şeyden önce onun inancı, yaşadığı ortam ve ilişkide olduğu kişilerle ilgili endişelerini anlamakta büyük önem taşımaktadır. Hicri 1387/1967 yılında, Kirman'da basılan (Kirmanî, 1387) risalenin giriş bölümünde Muhammed Kerim Han “mübarek ve bereketli bir saat ve zamanda, inziva köşesinde, insanların sohbetinden asude iken, Emanullah Han-i Sâni tarafından bir ulak geldiğini ve onun ve Şafii ulemasından iki kişinin sorularını getirdiğini” söylemektedir. Muhammed Kerim Han'ın belirttiğine göre, Emanullah Han onun ve iki Şafii âlimin sorularına ayrı ayrı cevaplar göndermesini istemiştir. Çünkü Şafii ulemanın kendi sorularının içerik ve cevaplarından haberdar olmalarını istememiştir. Görüldüğü gibi bu risale ile *Risale fî Cevab el-Şeyh Muhemmed el-Vesîm el-Kurdistanî* ve *Âlim Âhir min 'Ulemâ el-Şafi'iyye* risalesi aynı tarihte kaleme alınmıştır. Dolayısıyla Emanullah Han'ın Muhammed Kerim Han'a “sorduğu soruları ve onlara verilen cevaplar”dan haberdar olmalarını istemediği, bunu da açıkça belirttiği kişilerin Şeyh Vesîm ve ismi belirtilmemiş olan diğer Şafii âlimler olduğunu söylemek mümkündür.

İçerik bakımından Emanullah Han'ın Muhammed Kerim Han'dan Farsça cevaplamasını rica ettiği (Kirmanî, 1387: 307), ve büyük ihtimalle onun Muhammed Kerim Han'a sorduğu ilk soruları dört başlık altında değerlendirmek mümkündür: fıkhi sorular (beş soru), Sünnilerle ilgili sorular (üç soru), Şeyhilikle ilgili sorular (üç soru) ve Vali'nin dünya işleri (valilik) ile ilgili sorduğu bir soru.

Fıkıh ile ilgili sorularda Emanullah Han Namaz, Hac ve Abdest ile ilgili bazı sorular sormuştur. Emanullah Han'ın “Sünnilerle” ilgili sorduğu sorulara gelince, bu soruların Vali'nin yaşadığı muhit ve muhatap olduğu Sünnilere karşı hissettiği ve yaşadığı zihinsel/inançsal kaygıları göstermek açısından önemlidir.

Vali bir sorusunda Muhammed Kerim Han'a Sünnilerle olan ilişkilerinde (onlarla birlikte yeme/içme, oturup/kalkma) "teklîf"inin ne olduğunu, ne yapması ve nasıl davranması gerektiğini sormuştur. Diğer bir soruda ise Cuma namazı ve Sünni bir imamın arkasında namaz kılma mecburiyetinde olmanın hükmünü sormuştur. Emanullah Han'ın sorduğu bu sorular bir taraftan onun mezhebini açıkça gösterirken, diğer taraftan mezhebi ve düşüncesinin yaşadığı muhitte açığa çıkmasından duyduğu tedirginliği ortaya çıkartmaktadır. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere sorduğu soruların içeriklerinin bilinmesini istememektedir.

Emanullah Han'ın Şeyhilerle ilgili sorduğu soruları da birkaç açıdan ele almak mümkündür. Emanullah Han, Muhammed Kerim Han'a sorduğu dördüncü soruda: "Eğer güvenilir, değerli bir dost, tanıdık, arkadaş, hizmetçi vb. olursa, naciye-yi âliye tayifesi olan Şeyhlerin konularını, *İrşad'ul-'Avâm* ve rahmetli Seyid-i Merhûm'un (Seyid Kazim Reştî) *Usûl-i Akâid* eseri ve kendilerinin diğer eserlerine istinaden onlara anlatabilir miyim?", beşinci soruda ise: "Eğer Sünni bir âlim benden Şeyh-i Merhûm (Şeyh Ahmed el-Ehsâî) ve Seyid-i Merhûm'un (Seyid Kazim Reştî) kitaplarından ya da *İrşad'ul-'Avâm* kitabını isterse, ona vereyim mi, yoksa vermeyim mi?" diye sormaktadır.

Bu iki soruda önemli noktalar göze çarpmaktadır. Birincisi Emanullah Han'ın Şeyhiliği Fırka-i Nâciye olarak görmesidir. Bilindiği gibi İftirak Hadisi olarak da bilinen İslamî (Sünni/Şiî) rivayetlere göre, İslam ümmeti yetmiş üç fırkaya bölünecek ve bunlardan sadece bir fırka necat bulacak ve cennete gidecektir. Dolayısıyla Emanullah Han'a göre Şeyhlik, tek kurtuluş yolu ve cennete gitme tarikidir. Diğer taraftan Emanullah Han'ın soruları, onun Şeyhi önderlerinin yazdığı eserleri yakından tanıdığını, lakin daha önce bahsedilen iddiaların aksine 1270/1853 yılına kadar bu düşüncüyü yayma ve Sünni olan Kürdistan halkını "Şiileştirme" ya da "Şeyhileştirme" gibi bir girişiminin olmadığını açıkça göstermektedir. Kaldı ki Muhammed Kerim Han kendisine yazdığı cevapta, Emanullah Han'ın bazı meseleleri "istidat sahibi ve konuyla ilgilenen" kişilere, "Şeyhlerin" tarafından değil, kendi dilinden olması şartıyla, cüzi olarak bahsedebileceğini belirtmektedir. Ulemaya şeyhlerin kitaplarının verilmesi hususunda ise eserlerin kimseye verilmemesi gerektiğinin altını çizmektedir. Burada Muhammed Kerim Han'ın gerçek Şiî düşüncesinde olduğu gibi, kendi ya da kendinden önceki şeyhlerin düşüncelerini yayarak mürit toplama gibi bir niyetinin olmadığını ve bunu da yazdığı eserlerde açıkça beyan ettiğinin altını çizmek gerekmektedir (Kirmanî, 1336/1957: 15).

Emanullah Han, Muhammed Kerim Han'a sorduğu on birinci soruda: "Her zaman hazretinize ulaşmam mümkün olmuyor, Ağa Abdülsamed Hemedan'da bulunuyor ve (buraya) yakındır, bazı meseleleri anlamak için ona başvurabilir miyim?" diye sormuş ve Muhammed Kerim Han da ona: "Hangi hikmeti anlamak için darda kalırsanız, ona sorabilirsiniz" diye cevap vermiştir. Bu soruda Emanullah Han'ın bahsettiği Ağa Abdülsamed, önceden adı geçen Mirza Abdülsamed Hemedanî'dir. Molla Abdülsamed Seyid Kazim Reştî'nin talebelerinden olup onun vefatından sonra 1259/1843 de Kirman'a Muhammed Kerim Han'ın yanına gelmiştir. Bir süre Kirman'da kaldıktan sonra da Muhammed Kerim Han tarafından Hemedan'da Şeyhi düşüncelerini tedris etmek için görevlendirilmiştir (Kirmanî, 1336: 19; Hermann: 2017: 119).

Emanullah Han'ın yazdıkları ve Muhammed Kerim Han'ın ona verdiği cevap göz önünde bulundurulduğunda daha önce söz edilen Mirza Abdülsamed'in 1271/1854 yılında Muhammed Kerim Han tarafından Kürdistan'a gönderilip, valiye tebliğde bulunduğu, böylece Emanullah Han'ın mezhep değiştirdiği, onların Şeyhiliği yaymak için birlik olduğu iddiası da pek doğru görünmemektedir. Zira 1270 yılında, belki de daha öncesinde, Emanullah Han kendini Şeyhi ve seçtiği yolun da "kurtuluş/necat" yolu olduğunu açıkça belirtmiştir. Dolayısıyla da 1271/1854'de Mirza Abdülsamed'i Emanullah Han'ı "Şeyhi yapmak" için Senendec'e gönderilmesine gerek yoktu.

Emanullah Han altıncı sorusunda: "Allah biliyor ki, gönlüm bu dünyadan hoş değil ve hükümet işleri kargaşasından çok sıkılmış, tecerrüt ve ibadete meşgul olmak istiyorum inşallah, Mekke-yi Muazzime ve Kerbela-yi Mualla'ya mı gideyim, yoksa bu işle (valilikle) mi meşgul olayım?" diyerek, açıkça bulunduğu durum ve valilik makamından hoşnut olmadığını ifade etmektedir.

Yukarıdaki risalede sorulan soruların tarihi Emanullah Han'ın 1265-1276/1848-1850 yılları arasında gerçekleşen ikinci valilik dönemine denk gelmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi Emanullah Han'ın ikinci dönem valiliği sırasında özellikle Hewraman bölgesinde Hasan Sultan Hewrami önderliğindeki isyan ve Caf aşiretinin İran-Osmanlı sınırında gerçekleştirdiği ayaklanma vuku bulmuştu. Emanullah Han da tüm zorluklara rağmen her iki ayaklanmayı bastırmayı başarmıştı. Bu vakalardan dolayı Vali'nin durumdan hoşnut olmadığı, makamını bırakıp inzivaya ve ibadete çekilmeye meyilli olduğu düşünülebilir.

Muhammed Kerim Han tarafından Emanullah Han adına cevaben yazılmış bir diğer risale de *Risale der Cevâb-i Emanullah Han Vali-yi Kurdistan* (Kirmanî, 1353/1974: 80-116) adını taşımaktadır. Altı Rebûlâhîr 1272 tarihinde Muhammed Kerim Han tarafından, yine Farsça olarak yazılan bu risale, Emanullah Han'ın müellife sorduğu yedi sorunun cevabını içermektedir.

Soruların iki tanesi namaz ahkâmı ile ilgilidir. Diğer beş soru ise daha çok hikmet, irfan ve tefsir hakkındadır. Vali birinci soruda: “On dört Masûm’un nurlarının faziletinin Kur’an ve Hadise istinaden akli ve nakli delilleri nelerdir?”. İkinci soruda: “Batın’ın batınının anlamı nedir?”. Üçüncü soruda: “Ulviyet’in Cem’î’nin ne anlama geldiği”. Dördüncü soruda: “Senefruğu lekum eyyuhâ-ssekalân” (Ey insan ve cin! Sizin de hesabınızı ele alacağız- Elrahman- 31. ayet) ayetinin tefsiri nedir?”. Beşinci soruda da: “İnnemâ emruhu izâ erâde şey-en en yekûle lehu kun feyekûn” (Bir şeyi dilediği zaman, O’nun emri o şeye ancak “Ol! demektir. O da hemen olurur) Yasin Suresi, 82. ayet’in tefsiri nedir?” diye sormuştur.

Emanullah Han'ın 1272/1855 yılında sorduğu bu sorulara bakıldığında, dikkat çeken ilk husus kuşkusuz 1270/1853 yılındaki sorulara nazaran, yaşanan muhteva değişikliğidir. Bu da Emanullah Han'ın yaşadığı zihinsel ve inançsal kaygıların değiştiğini, din ve mezhep konularında daha çok derinleştiği ve daha çok Şîî inancın gerçek ve batını manası arayışında olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Muhammed Kerim Han tarafından Emanullah Han adına yazılmış olan son risale ise *Vesiyet el-Vâlî fî Cevâb Emanullah Han Vâlî Kurdistan* adlı risaledir. Arapça yazılmış olan bu risale, adından anlaşıldığı gibi bir şeyhin müridinin isteğiyle yazdığı tavsiyeler şeklinde kaleme alınmıştır. Müellif Emanullah Han'a hitaben altı kez “bil ki” ve üç kez de “sana tavsiye ediyorum” terimlerini kullanmıştır. Diğer iki risalenin aksine bu risalede Emanullah Han'ın soruları, tek bir soru hariç, müellif tarafından belirtilmemiştir.

Muhammed Kerim Han risalenin başında Vali'nin kendisine bazı sorular sorduğunu ancak “bazı konuların yazılabileceğini, bazı konuların ise yazılamayacağını, sadece söylenebileceğini, bazılarının ise ne yazılabileceğini ne de söylenebileceğini, mezara kadar sine sandığında saklanması gerektiğini” ifade etmektedir. Dolayısıyla “yazılabilecek olan şeyleri yazdığını, yazılamayacakları da işaret şeklinde” söylediğini kaydetmektedir. Kur’an ayetleriyle pekiştirilmiş olan bu risalenin genel içeriği Allah sevgisi ve O’na itaati, Hz. Ali’ni Velayeti, Ehl-i Beyt sevgisi, zikrin anlamı ve önemi, tövbe ve ruhani yolculukta bir Şeyh/yol gösterenin gerekliliği hakkındadır (Kirmanî, 1344/1925). Yukarıda yazıldığı üzere risalede Emanullah Han'ın sorularından sadece biri belirtilmiştir. Aynı zamanda bu soru, manevi mevzular dışında sorulan tek sorudur. Emanullah Han'ın Muhammed Kerim Han'a sorduğu bu soru da borç hakkındadır.

Yukarıda adı geçen Kürt tarihi kaynaklarına bakıldığında, bu sorunun neden sorulduğu ortaya çıkmaktadır. Kaynakların aktardığına göre Emanullah Han vefat ettiğinde seksen bin tümenden fazla borcu vardı. Mirza Ebu Talib Tacir-i İsfahanî altı yıl boyunca Vali'nin arazisinin gelirinden, onun borçlarını ödüyordu (Vakayinigar, 1384/2005: 139; Mardukh, 1379/2000: 414). Dolayısıyla Emanullah Han'ın hastalığı döneminde borçlarından dolayı kaygılı olduğu ve bu konuda da Şeyh'ine soru sorduğu tahmin edilebilir.

Bu risaleye istinaden bahsedilebilecek önemli nokta ise Emanullah Han'ın vefat ederken hangi mezhebe bağlı olduğudur. Daha önce değinildiği gibi konu hakkındaki tarihi kaynaklar, Emanullah Han'ın 1273/1856 senesinde Şeyhi düşüncesini bıraktığını, mutemetlerinden biri ise ölümünden iki sene önce, yani 1282/1865 yılında, “Şeyh Ahmedî” tarikinden çıktığını belirtmiştir. Vesiyet el-Vâlî risalesine dayanarak söz konusu iddiaların doğru olmadığı söylenebilir. Risalenin yazıldığı tam tarih, risalenin

sonunda on dört Cemaziüssanî 1283/1866 yılı olarak kaydedilmiştir (Kirmanî, 1344/1925: 21). Emanullah Han'ın ölüm tarihi de tüm kaynaklarda dokuz Cemaziüssanî 1284 (8 Ekim 1867) olarak belirtilmiştir. Yani vasiyet risalesi Emanullah Han'ın ölümünden bir sene önce kaleme alınıp ona gönderilmiştir. Bu da Emanullah Han'ın, iddiaların aksine, ölünceye kadar Muhammed Kerim Han'a ve Şeyhiliğe bağlı kaldığını göstermektedir. Zira Emanullah Han Şeyhlikten çıkmış olsaydı, Muhammed Kerim Han'dan kendisine yazılı olarak tavsiyede bulunmasını istemezdi.

Son olarak belirtilmesi gereken nokta vasiyet risalesinin yazıldığı yerdir. Risalenin sonunda belirtildiği üzere, risale 1283'te Tahran'da kaleme alınmıştır (Kirmanî, 1344/1925: 21). Bu tarih, aynı zamanda Emanullah Han'ın hastalanıp Tahran'a gittiği ve orada bulunduğu tarihe denk gelmektedir. Burada ister istemez o tarihte Emanullah Han'ın Tahran'da Muhammed Kerim Han'ın huzuruna çıktığı ve onların yüz yüze görüştüğü ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Fakat şimdiye kadar ne tarihi ne de Şeyhi kaynaklarda, böyle bir görüşmenin gerçekleştiğine dair hiçbir belgeye rastlanmamıştır.

Sonuç

Her ne kadar yayılış tarihini saptamak mümkün görünmese de İsnâeşeriyye mezhebinin Erdelan Emirliği ve bu emirliğin başında bulunan emirler ve Erdelan hanedanına mensup kişiler arasında yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Tarihi kaynaklarda verilen detaylar, örneğin Erdelan mirleri için yapılan ve aslında İsnâeşeriyye Şiîliğine özgü bazı dini törenler, Erdelan hanedanında kullanılan özel isimler ve özellikle bu hanedan mensuplarının şiirleri dikkate alındığında, ortaya atılan bazı iddiaların aksine, mevzubahis kişilerin Safevi dönemindeki siyasi iktidardan daha fazla pay almak için takiyye amaçlı Şiî olmadıklarını açıkça göstermektedir. Özellikle Safevi Şah Abbas ile başlayan ve emirliğin son bulduğu Kaçar dönemine kadar devam eden Erdelanların Şiîliği meselesinde sosyal etkenlerin de etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu etkenlerin başında daha sonra valilik makamına yükselen bazı Erdelan hanedan üyelerinin Şiî olan Safevi ve Kaçar şahlarının sarayında yetişmeleri gelir. Sözkonusu şahısların bazıları da şahların kızlarıyla evlenerek, Şiîlerle direk akrabalık bağı kurmuşlardır. Bu evlilikler sonucunda da Erdelanların hanedanında doğan çocuklar anneleri vasıtasıyla doğrudan Şiî inancıyla yetiştirilmiştir. İnanç-evlilik ilişkisine örnek olarak Erdelan valisi Emanullah Han-i Sâni'nin inancı ve hayatı gösterilebilir. Annesi tarafından Kaçar şahının torunu olması, aynı zamanda Şiî bir ortam olan sarayda doğup yetişmesinin Emanullah Han'ın İsnâeşeriyye mezhebini benimsemesinde etkili olmuştur. Emanullah Han, gerçek bir Şiî olmakla kalmayıp dönemin en mistik Şiî düşüncesi olarak kabul edilen Şeyhi ekolünün önderi Muhammed Kerim Han-i Kirmanî'ye intisap etmiştir. Bu düşünce ekolünün önderlerinin kaleme aldığı eseleri okumuş dini önder olarak benimsediği Muhammed Kerim Han ile daima irtibat halinde olmuş dini konular hakkında ona sorular sormuş ve ömrünün sonlarına kadar kendisinden tavsiyeler istemiştir. Muhammed Kerim Han da ona cevaben risaleler yazmıştır. Dolayısıyla iddiaların aksine vefatına kadar “kurtuluş yolu” olarak kabul ettiği Şeyhiliğe ve kendisi gibi Şah'ın torunu olan Muhammed Kerim Han-i Kirmanî'ye bağlı kalmıştır.

Çalışmada incelenen husus, yani Erdelan Kürt Emirleri'nin Şiîliği, ve özellikle Emanullah Han'ın Şeyhi ekolüne bağlılığı, Kürtler arasında mezhepler tarihi incelenirken araştırmacılara farklı bir perspektif sunarak Kürtlerin bağlı oldukları Şiî ekollerine dair çalışmalara vesile olmayı da amaçlamaktadır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Araştırmacıların katkı oranı beyanı: Birinci yazar % 50, İkinci yazar % 50.

2. Çıkar Çatışması: Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

3. Etik Raporu: Bu çalışma, anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen bir araştırma niteliği taşımadığından ve herhangi bir insan veya hayvan deneyi içermediğinden dolayı etik kurul onayı gerektirmemektedir. Çalışmada kullanılan tüm kaynaklara uygun şekilde atıfta bulunulmuş, etik yayıncılık ilkelerine tam olarak uyulmuştur. Yazarlar, çalışmanın hazırlanması sürecinde akademik dürüstlük ilkelerini gözetmiştir.

4. Araştırma Modeli: Çalışma bir araştırma makalesidir. Çalışma birincil kaynaklara ulaşp bu kaynakların değerlendirilmesi amacını taşıdığı için çalışmada doküman analizi ve metin tahlili yöntemi kullanılmıştır.

Kaynakça

- Abisaab, R. (2004). *Converting Persia, religion and power in the Safavid empire*. I.B. Tauris.
- Açar, C. (2023). İmparatorluk ve emirlik: Erdelan emirliği Osmanlı ve İran imparatorlukları arasında bir Kürt emirliği (Doktora tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisanüstü Eğitim Enstitüsü.
- Ahsâî, A. (1431/2010). *Cevâmi'ul- kilem*, 9. cilt. Metbe'e el-Gedîr.
- Ahsâî, A. (t.s.). *Risale-yi şerh-i ahvâl-i şeyh-i ecel-i evhed merhûm şeyh Ahmed ahsâî anârullah burhane*, (M.Tahirhan, Çev.) 2. baskı. Çaphane-yi Saadet.
- Akbari, M.A. (1384/2005). *Tehevvolat-i mezhebî ve zohur-i ferqeh-i cedîd, çalışha-yi esr-i modern der İran-i ehd-i Qacar*. İntişarat-i Rûznameh-i İran.
- Amir-Arjomand, S. (1984). *The shadow of God and the hidden Imam, religion, political order and societal change in shiite Iran from beginning to 1980*. Chicago University Press.
- Ardalan, S. (2011). *Erdelan Kürtleri*. (H. Bucak, Çev.). Avesta Yayınları.
- Azimi, K. (1395/2016). *Tarikh-i tasjayyo' der İran*. Pejuheşgah-i Hoze ve Danishgah.
- Babanî, A. (1377/1998). *Siyer'ul-ekrad*, (M.R.Tevekkoli, Haz.) 2. baskı. Gulbang.
- Bashir, Sh. (2003). *The messianic hopes and mystical visions, the Nûrbakhshîya between medieval and modern İslam*. University of South Carolina Press.
- Corbin, H. (1384/2005). Hikmet-i ilâhî-yi Şiâ der esr-i Safaviyye. M.A. Şahcuyi (Ed.) *Mecmue Meqalat-i Henry Corbin* içinde (225-233). İntişarat-i Hakikat.
- Corbin, H. (1961). L'Ecole Shaykhie en théologie Shî'ite, *Annuaire de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes, Section des Sciences Religieuses, 1960-1961* (68), 3-59.
- Corbin, H. (1972). *En Islam iranien, aspects spirituel et philosophiques iv, l'école d'Ispahan, l'école Shaykhie, le douzieme Imâm*. Gallimard.
- Corbin, H. (1979). *Corps spirituel et terre céleste, de l'Iran mazdéen a l'Iran Shî'ite*. Buchet/Chastel.
- Corbin, H. (1986). *Histoire de la philosophie Islamique*. troisieme édition, Gallimard.
- Damegani, A. (1334/1916). *Xeza'ul-arîfîn, mecmûa-i 'ilmî ve 'urfânî ve felsefî*. Ketabxane-i Meclîs-i İran.
- Erdelan, H. (2536/1977). *Lubb'ul-tevârîh, tarih-i Erdelan*. İntişarat-i Kanûn-i Khanevadeği Erdelan.
- Hadiyan, K. (1389/2010). *Sedeha-yi serweri nigahi be tarih ve coğrafya-yi Kordestan-i Erdelan*. İntişarat-i Kankaş.
- Hermann, D. (2017). *Le Shaykhisme a la période Qajare, histoire sociale et doctrinale d'une école Chiite*. Brespols.
- İbn-i Battuta (1376/1997). *Sefername-yi İbn-i Battuta*, cilt. 1, 6. Baskı. (M. A. Movehhid, Çev.). Agah.
- İbrahimi, A. (t.s.). *Fihrist-i kutub-i meşayih-i 'uzâm a'lallah mekâmuhum*, cilt 1-2. Çaphane-yi Saadet.
- İbrahimi, A. (t.s.). *Risale-yi 'ilel-i arba'a ve usul-i dîn*. Çaphane-yi Saadet.
- Kadı, M. Ş. (2019). *Tarih-i Kurd: Kürt tarihi & Erdelan tarih okulu üzerine bir inceleme*. (C. Açar, Çev. ve Yay. Haz.). Avesta.

Kecbaf, A. E., & Caferi, H. M., Nuri, F. (1390/2011). Berresi-yi rewabit-i siyasi-yi valineşinan-i Erdelan ba hukomet-i Safeviyye. *Pejoheşha-yi Tarihi (İlmi-Pejoheşi) Danışkede-yi Edebiyat ve Ulum-i İnsani Danışgah-i İsfahan*, (1), 109-126. https://jhr.ui.ac.ir/article_16539.html

Keshâvarz, A. (1395/2016). *Zendegî ve zemaneyi Muhammed Ali Mirza-yi Devletşah*. Muessise-yi Hewram.

Kirmanî, M. K. (1336/1957). *Hidayet'ul-talibîn*. Saadet.

Kirmanî, M. K. (1344/1925). *Vesiyet el-vâlî fî cevâb Emanullah Han vâlî Kurdistan*.

Kirmanî, M. K. (1354/1975). *Risale fî cevab el-şeyh Muhemmed el-Vesîm el-Kurdistanî ve 'âlim âhir min 'ulemâ el-şafi'îyye*. Saadet.

Kirmanî, M. K. (1386/1966). *Mecme'ul-resayil-i Farsî I*. Saadet.

Kirmanî, M. K. (1387/1967). *Risale der cevâb-i Emanullah han vali-yi Kurdistan, mecme'ul-resail-i Farsî 2*. Saadet, ss. 80-116.

Kirmanî, M. K. (1387/1967). *Risale der cevab-i Gulam Şah Han valî-yi Kurdistan, mecme'ul-resail-i Farsî 2*. Saadet, ss. 306-339.

Lambton, A. K. S. (2006). *State and government in medieval Islam*. Routledge.

Mardukh, M. (1379/2000). *Tarikh-i Mardukh*. Kareng.

Mardukh, M. (1382/2003). *Tarih-i meşahîr-i Kurd*, c. 1 (M.M. Mardukh, Haz.). Sorûş.

Masûm'alîşah, M. M. (1382/2003). *Terayiq'ul-haqayiq*, cilt 3 (M. J. Mahcûb, Haz.). İntişarat-i Senayi.

McDowall, A. (2000). *A modern history of the Kurds*. I.B.Tauris.

Mensurbeht, K., Seidi, M. (1393/2014). Ta'sirat-i Teniş Miyan Sefaviyye ve Osmani ber Caygah-i Emirneşin-i Erdelan. *Fasılname-yi ilmi pejoheşi-yi tarih-i İslam ve İran Danışgah el-Zehra*, (22), 121-144. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.795>

Mesture, M. K. (1332/1953). *Tarih-i Erdelan* (N. Azadpour, Haz.). Behrami.

Mesture, M. K. (1304/1925). *Dîvan-i Mahşeref Khanum-i Kurdistanî mutekhellise bi Mesture* (Y. Marifet, Haz.). Metbe'e Şorevi.

Minorsky, V. & Bosworth, C.E. (1997). Sanandadj, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, vol. IX. Brill, ss. 6-7.

Modarresi Çardehî, M. (1323/1944). Şeyh Ahmed Ahsâî. *Yadigar*, (4), 30-47. <https://ensani.ir/fa/article/239365>

Muşir Penahi, K., (2017). Erdelan Kürt beyliğinin Osmanlı ve Safevi devletleriyle ilişkileri, İ. Özcoşar & Sh. Vali (Ed.) *Osmanlı devleti ve Kürtler içinde* (ss. 77-95). Kitap Yayınevi.

Nuri, F. & Kecbaf, A. & Ellahyari, F. (1390/2011). Çegûnegî-yi gerayiş-i valiyan-i Erdelan bi teşeyyû' ez Sefaviyye ta Qacariyye (1025-1284 h.), *Feslname İlmi-Pejûheşi Şî'e şinasi*, (35), 171-186. <https://www.magiran.com/p978275>

Özcoşar, İ. (2017). Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt ilişkilerine Giriş, İ. Özcoşar & Sh. Vali (Ed.) *Osmanlı devleti ve Kürtler içinde* (ss. 9-37). Kitap Yayınevi.

Rahmati, M. & Mozaffari, P. (1395/2016). Gerayiş-i Emanullah Khan-i Erdelan bi Şeyhiyye, 'ilel ve peyamedha. *Mutaliat-i Tarikhi Ferhengi*, (30), 51-76. https://www.chistorys.ir/article_205272.html

Razavi, N. (t.s.). *Tezkiret'ul-evliya*, (Erişim:03.08.2024)

https://www.alabrar.info/library/TAZAWLIA/f0000#pg_1

Rich, C. J. (1836). *Narrative of a residence in Koordistan, and on the site of ancient Nineveh, with Journal of a voyage down to Tigris to Bagdad and account of a visit to Shirauz and Persepolis* (Cilt 1). James Duncan, Paternoster Row.

Rohrborn, K. M. (1349). *Nizam-i velayat der dore-yi Sefeviyye* (K. Cehandari, Çev.). Bongah-i Neşr ve Tercume-yi Kitab.

Seccadî, A. H. (1364/1985). *Gulzar-i şairan-i Kurdistan*. Seccadî.

Senendecî, M. Ş. (1366/1987). *Tohfe-yi Nasiri der tarih u coğrafya-yi Kurdistan* (H. Tebatebaî, Haz.). Muesse-yi İntişarat-ı Emir-i Kebir.

Senendecî, M.A. (1344/1965). *Tezkire-yi hedîqe-yi Emanullahî* (A. Khayampûr, Haz.). Şefeq.

Şerefhan, (1971). *Şerefname Kürt tarihi*. (M. E. Bozarslan, Çev.). Ant Yayınları.

Şûsterî, Q. N. (1377/1998). *Mecalis 'ul-muminîn*, cild 2. Kitabfîrûşî İslamiyye.

Tabâtabâî, M.H. (1386/1998). *Şî'a der İslam* (H. Khosroshahi, Haz.). Muessise-yi Bûstan-i Kitab.

Tonikâbonî, M. M. (t.s.). *Kisas 'ul-ulemâ*. İntişarat-i 'İlmiyye-yi İslamiyye.

Vakayinigar, A. A. (1384/2005). *Hedîqe-yi Nasirî ve mirat'ul-zefer der coğrafya ve tarih-i Kurdistan* (M. R. Tevekkolî, Haz.). İntişarat-i Tevekkolî.

Vali, Sh. & Şaybak, E. (2023). *Perişanname, Mela Perişanê Dînewerî*. Avesta.

Williamson, G. (2008). The Turko-Persian war 1821-1823, R. Farmanfarmaian (Ed.), *War & peace In Qajar Persia, implications past and present* içinde (ss. 88-109). Routledge.

Extended Abstract

With the caliphate debates that emerged immediately after the Prophet in history of Islam, the first sectarian division in Islam emerged as Sunnism and Shiism. This sectarian division spread to the conquered geographies during the period of the Conquests and in the lands conquered by the Muslims, the new Muslims adopted one of the two branches mentioned above.

The Kurds, those conversion to Islam began with the collapse of the Sassanid Empire (224-651), were not exempt from this sectarian divide. Although the majority of Kurds have adopted the Sunnism branch of Islam, Kurds in some regions have also become Shiite. The Kurdish regions that have adopted Shiism, more precisely the Twelver Shiism, as their belief, are the provinces of Ilam and Kermanshah in Iran today. The Kurds living in these regions have generally adopted the Twelver Shiism and the names of many people from these regions are found among the companions of the Shi'ite Imams, in the first and second centuries of Hijra. Also today, the majority of the Kurds living in these regions are followers of the Twelver Shiism.

However, in the later periods, Twelver Shiism was not limited to the Kurds living in these two regions, Ilam and Kermanshah, but spread to other parts of the Kurdish areas and among Kurdish emirates and Kurdish emirs.

The most important example of these emirates is the Ardalan Emirate. The Ardalan Emirate, ruled by the Ardalan dynasty, was a Kurdish emirate that lasted for 7 centuries between 1169-1867 in a wide area of Kurdistan. The religion and faith of emirs of Ardalan who ruled this emirate have been the subject of many studies.

As a result of the researches, different theories have been put forward on this issue. According to some opinions, the Ardalan emirs were initially adherents of the Yarsan religion and later converted to Islam. Another view suggests that they were Sunni Muslims. According to a third view, the Ardalan emirs were originally Sunni Muslims, but with the establishment of the Safavid State in Iran, from 16th century onwards, they were forced to identify themselves as Twelver Shiites.

According to them, the reason for the conversion of the Ardalan emirs to the Twelver Shiism was to gain favour with the Kings of the Safavid state, which had established an ideological/sectarian state, based on the Twelver Shiism faith, and to gain a share of power. In other words, their belief in Twelver Shiism was not real, but a "so-called" belief and faith.

However, an examination and analyzing of some historical details, including the rituals of Ardalan dynasty, the place of their burials and tombs, the personal names that they used and most importantly, the poetry of the Ardalan dynasty members and emirs about Shiite Imams and Shiite beliefs, reveals that this claim does not make sense. Based on these examples, contrary to the aforementioned assertion, many Ardalan emirs were Shiite and adhered to Shiite doctrines and rituals.

This is especially true for the last emir/governor of Ardalan emirate, Amanollah Khan II, also known as Gholam Shah Khan (d. 1867). According to historical sources, the last governor of Ardalan Emirate, who can be described as a very devout and conservative Shiite, was initiated into Shaykhism, an esoteric Shiite School of thought that became widespread in Iran from the 19th century onwards and established close relations with the spiritual leader of this School, Shaykh Mohammad Karim Khan Kirmanî (d. 1873). However, according to historical sources, Amanollah Khan II Ardalan, later renounced Shaykhism.

The purpose of this article is to provide a general description of the Ardalan emirs and their beliefs. Then, by referring to three treatises, belonging to the Shaykhi literature, written by Shaykh Mohammad Karim Khan Kirmanî for Amanollah Khan II, and other historic sources, it will be tried to evaluate the allegation put forward about his Shaykhism.